

О. Ковтуненко

аспірант кафедри історії України

Житомирський державний університет імені І. Франка

ПОЛЬСЬКА ІСТОРИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У ПРАЦЯХ РОСІЙСЬКОГО ІСТОРИКА М. І. КАРЕЄВА (1850 – 1931 рр.)

Перу М. Карєєва належить понад 400 праць, присвячених актуальним проблемам суспільствознавства. У його науковій творчості ми можемо виділити кілька напрямків: конкретно-історичні дослідження; філософія історії; соціологія; загальноісторичні дослідження; теоретико-методологічні роботи з історії та викладання суспільних дисциплін [9, с. 22]. Науковий світ називав М. Карєєва «Нестором російської науки» [7, с. 124]. До наукової спадщини Миколи Івановича Карєєва до сьогодні постійно звертаються філософи, соціологи, історики. Що стосується останніх, то серед них переважають медієвісти та новісти. Набагато менше говорять і пишуть про Карєєва як про полоніста, хоча його внесок у розвиток російської полоністики незаперечний [1, с. 85].

М. Карєєв займав посаду професора у Варшавському університеті з кінця літа 1879 року до початку 1885 року. Період «професорства у Варшаві», за його власним визначенням, історик досить докладно описав у мемуарах, поділившись своїми враженнями про майже п'ятирічне перебування в столиці Царства Польського [2, с. 9].

Тільки готуючись до переїзду до Варшави, молодий вчений розумів, що йому доведеться дещо змінити напрямок своїх пошуків. «Займусь и я там историей Польши, во многих отношениях интересной» [16, с. 156]. Пребування у Варшавському університеті на посаді професора кафедри загальної історії довело, що заняття ці виявилися вельми плідними [1, с. 85].

П'ять років, проведені ним в Польщі, стали надзвичайно успішними. Завдяки старанням молодого вченого в університеті викладання загальної історії було піднято до сучасного рівня. Крім цього, Карєєв спеціально займався історією Польщі. Поляки високо оцінили працю російського історика і обрали його членом-кореспондентом Краківської академії наук [9, с. 23].

У стінах російськомовного Варшавського університету М. Карєєв мимоволі поринув в атмосферу «стихійної ненависті до поляків», що заохочувалась російською владою. Ситуація у Варшавському університеті була досить складною. Розповідаючи про тамтешні порядки, де, за словами історика, ««политики»... было хоть отбавляй», історик у своїх мемуарах зазначав, що університетська Рада була розділена навпіл, на дві партії – російську та польську, приблизно по тридцять чоловік у кожній. М. Карєєв пише, що сам він виступав одним з трійки професорів, яка, навіть не змовляючись, стояла на принциповій точці зору, внаслідок чого ми надавали свої голоси у залежності від суті справи то з поляками, то з росіянами [2, с. 9]. «Перші за це були вдячні нам, а інші ж обурювалися» [16, с. 162].

Незабаром після переїзду вченого в 1885 році до Петербурга одна за одною виходять його монографії, в основу яких лягли матеріали, зібрані у Варшаві. Це – «Очерк истории реформационного движения и католической реакции в Польше» (М., 1886), «Исторический очерк польского сейма» (М., 1888). Особливе місце в цьому ряду займає монографія ««Падение Польши» в исторической литературе» (СПб., 1888), де, залучаючи стару і нову літературу питання, М. Карєєв розглянув величезний матеріал, що стосується того, як в європейській історіографії трактуються загибель Польської держави та її першопричини [1, с. 85].

Почесне місце в полоністичній спадщині М. Карєєва займає стаття «Новейшая польская историография и переворот в ней». Вперше надрукована в грудневій книжці «Вісника Європи» за 1886 рік, а потім автором включена в збірник «Polonica», вона привернула увагу російської наукової громадськості до суттєвих зрушень, що відбувалися в польській науці [1, с. 85].

У рік переїзду М. Карєєва до Варшави польське суспільство знову сколихнула запекла суперечка про причини загибелі Речі Посполитої. Приводом став вихід у світ «Очерка истории Польши», що належить перу професора Ягелонського університету, одного з діячів Краківської історичної школи Міхала Бобжинського [1, с. 85]. Відразу після своєї появи книга ця, як писав Карєєв, «за резко отрицательный взгляд на прошлое Польши вызвала

массу нападок на автора как человека, «марающего родное гнездо» и чуть ли не подкупленного московскими рублями» [16, с. 170].

М. Кареев опинився у центрі полеміки, що розгорнулася навколо книги М. Бобжинського, і йому, мабуть, більше, ніж будь-кому з російських вчених, довелося відчувати всю гостроту цих словесних баталій [1, с. 85].

Чітко зрозумівши зміст того, що відбувається, він зумів знайти назву для своєї статті, яка вийшла кількома роками пізніше (1886), в якій основне місце зайняв детальний розбір книги Міхала Бобжинського: «Новейшая польская историография и переворот в ней (1861–1886)» [15, с. 535].

Кареев усвідомлював, що переворот в польській історіографії стався не раптово і тому пізніше, у своїй монографії 1888 році підкреслить тісний взаємозв'язок між концепцією Міхала Бобжинського і науковою позицією одного з основоположників краківської школи Юзефа Шуйського [1, с.85]. У своїй праці «История Польши», яка побачила світ ще у 1860-х роках, Шуйський, зокрема, писав: «За эпохой.. в которую апология была главным знаменем польской историографии, наступает другая, когда среди серьезных работ... рушатся прежние апологетические системы... В новом этом направлении могут быть увлечения и односторонность, появляющиеся время от времени; оно, однако, имеет будущее и непоколебимое право на существование, ибо стремится дать обществу объективную истину. Направление это положило конец несчастному и столь долговременному заблуждению – защите и апофеозу анархичной Польши» [12, с. 61 – 62].

У тому ж році, що і «Падение Польши...», у Петербурзі виходить перший том російського перекладу книги Міхала Бобжинського [2, с. 12]. Переклад був виконаний під редакцією М. Кареева – за третім, доповненим виданням «Очерка истории Польши», який побачив світ у 1886 році. У наступному ж – 1889 році у Кракові відбудеться особисте знайомство М. Кареева з М. Бобжинським [16, с. 169].

М. Кареев все ж не був першим із російських вчених, хто звернув увагу на суттєві зрушення у підході польської історичної науки до такого болючого питання, як причини падіння Речі Посполитої. Ще за декілька років до появи

статті «Новейшая польская историография..», яка, власне, і поклала початок серії праць Каресва, які в тій чи іншій мірі стосуються розвинутої Бобжинським концепції падіння Речі Посполитої, на появу «Очерка...» відгукнувся інший російський історик – професор Московського університету Ніл Олександрович Попов [1, с. 86].

У 1884 році Попов надрукував статтю «О важнейших явлениях в польской исторической литературе за прошлый год» [18, с. 22 – 27]. У своїй статті він приділив значне місце Міхалу Бобжинському – «важнейшему представителю польской историографии», як визначив його московський історик. Було підкреслено, що дослідження Бобжинського «сделали имя автора известным в ученом мире; но оно получило всеобщую известность не только в польской литературе, но и других, когда он издал свое интересное во многих отношениях сочинение «История Польши в общем очерке». Сочинение это «произвело сильное волнение между польскими историками, ибо ставило изучение польской истории на совершенно новые основания» [18, с. 25].

І. Воробйова, уважно дослідивши наукову спадщину Ніла Олександровича Попова, справедливо зазначила, що ці статті «носили описовий, реферативний характер», що їх автор «рідко аналізував документи, частіше переказуючи... книги німецьких, французьких, австрійських та польських істориків». Інакше кажучи, вони «не були самостійними» [8, с. 157].

Н. Попов ні на крок не відхилявся від загальноприйнятого в російській науці твердження: «...участвуя в разделах Польши, Россия только возвращала под свою державу земли, издавна заселенные восточными славянами и некогда принадлежавшие Рюриковичам.... Политическое падение польского народа совершилось не вследствие только внутренней слабости Речи Посполитой, но, с одной стороны, по закону исторического возмездия за его прежнюю политику на востоке славянского мира; с другой – в силу давнего стремления немецкого племени подчинить себе соседних с ним славян и переработать их в однородную с собой массу». Таким чином, неабияк попрацювавши, використавши велику кількість літератури (польську, французьку, але

переважно – німецьку), Попов приходив до висновків, давно і міцно укорінилися в російському суспільстві [1, с. 86 – 87].

Стверджено можна говорити про те, що Н. Попов у книзі Бобжинського відзначив ті судження про польські справи, які здавалися йому давно знайомими – насамперед з російських творів та різних журнальних оглядів. Його власне сприйняття загибелі Речі Посполитої цілком відповідало тому міцно усталеному у російській історіографічній традиції розумінню причин польської катастрофи, яке знаходимо у С. Соловйова та інших російських істориків задовго до нього [6, с. 173 – 193]. Досить згадати, що Соловйов безапеляційно говорив: «Польша погибла вследствие своих республиканских форм» [1, с. 87].

І. Воробйова підкреслила, що у трактуванні такої кардинальної для вітчизняної полоністики проблеми, як падіння Речі Посполитої та її причини, думки Н. Попова і М. Карєєва практично збіглися. Констатуючи цей, на перший погляд дивний, навіть парадоксальний збіг, варто зробити два застереження. По-перше, мабуть, точніше буде сказати, що не погляди консерватора збіглися з позицією позитивиста-ліберала, а навпаки: у даному випадку саме Карєєв фактично приєднався до традиційно-російського розуміння питання. По-друге, все ж не можна залишати поза увагою істотні відмінності у підході двох вчених до історії Польщі і польської історіографії [1, с. 87].

Н. Попов, керуючись вченням свого наставника С. Соловйова, був стурбований в першу чергу тим, щоб зняти з Російської імперії безпідставні, як він вважав, звинувачення за поділи Речі Посполитої. Тому він зрадів появі в польській історичній літературі такої самокритичної заяви відомого краківського вченого. Тези Бобжинського були витлумачені як ще одні підтвердження правильності російської політики в польському питанні [1, с.87].

М. Карєєв, навпаки, аж ніяк не був прихильником русифікаторства, власне, саме «задушлива» в цьому сенсі атмосфера Варшавського університету змусила його при першій же нагоді покинути його стіни і перебратися до

Петербурга. У сміливій, з обуренням зустрінутої дуже багатьма поляками, декларації Міхала Бобжинського він побачив, насамперед, вчинок, який, на його погляд, міг посприяти подоланню давнього взаємонерозуміння. Як сподівався Кареев, такий крок польського історика допоміг би примиренню російського і польського суспільства – примирення, початок якого виходив би з наукового польського та російського середовища [1, с. 87].

Н. Попов і М. Кареев, дійсно, зрозуміли концепцію М. Бобжинського у загальних рисах однаково. Хоча, мабуть, правильніше буде сказати, що вони не стільки зрозуміли її, скільки інтерпретували у звичному для них значенні. У полемічно загостреній формі краківського історика: «Не кордони і не сусіди, тільки наш внутрішній розлад довів нас до втрати державного існування.... Якщо в кінці XVIII століття ми не могли протистояти небезпеці, то єдина причина полягала в нашому внутрішньому безладі» – вони з задоволенням сприйняли першу фразу, не надавши значення другій. Що за небезпека, якій була не в силах протистояти ослаблена внутрішнім хаосом Річ Посполита, як не натиск трьох сусідніх монархій? Інакше кажучи, чи можна розуміти так, що Бобжинський знімав будь-яку провину за поділи Речі Посполитої з держав, що розірвали її на частини, – і в першу чергу з Росії, якій, як відомо, належало тут вирішальне слово. Віддаючи належне спостережливості Попова і Кареева в тому, що стосується пов'язаних з ім'ям Бобжинського істотних зрушень у стані польської історичної думки, не можна не відзначити, що дещо вони все ж не врахували [1, с. 87 – 88]. Справа в тому, що ще в 1874 році на сторінках «Вісника Європи» вийшла стаття, автор якої, сховався під криптонімом «Е. Л.», звертав увагу читачів на дві польські публікації документів, які з'явилися не так давно. За його словами, «в нашей литературе прошли почти незамеченными два весьма любопытные издания: «Барская конфедерация» и «Внутренняя корреспонденция Станислава Августа» – эти сборники подлинных и весьма важных исторических материалов проливают яркий свет на внутреннее состояние Польши в последние минуты ее политического существования» [10, с. 5].

Раніше, ніж Попов і Карєєв, звернувши увагу на таке зрушення в історіографії питання, Е. Л. не забув висловити думку з приводу «більшості польських письменників». За його словами, під їх пером «все то, что перед судом мыслящего и беспристрастного человека должно возбуждать чувство глубокого сожаления, негодования и даже отвращения превращается в нечто идеальное, в нечто высоко совершенное; самые мрачные и темные стороны прошлого обливаются розовым и ослепляющим светом» [1, с. 88].

Переворот в польській історіографії, який констатували спочатку Н. Попов (1884), а потім М. Карєєв (1886), проявив себе раніше, ніж вийшов у світ «Очерк...» М. Бобжинського, і російським автором він був помічений набагато раніше середини 1880-х років [1, с. 88].

Коли йшлося про причини загибелі Речі Посполитої, М. Карєєв нітрохи не сумнівався в тому, що: «все спасение их (поляков) родины могло заключаться только в установлении крепкой правительственной власти» [14, с. 554]. Вихід «Очерка...» Бобжинського дав російському історику привід із задоволенням відзначити, що поляки «стали розуміти справжні причини падіння старої Польщі» [14, с. 537]. Це повною мірою відповідало розумінню проблеми самим М. Карєєвим.

Література про розділи Польщі, накопичена до сьогодні, дійсно становить великий масив, її російську складову становить історіографічний огляд, створений в кінці XIX століття М. Карєєвим [3, с. 31].

Значною віхою на шляху розвитку російської історіографічної науки став вихід у світ у 1888 році книги М. Карєєва «Падение Польши в исторической литературе». Існуючі у традиції пояснення причин і характеру драматичного перелому в житті польського народу, якими були поділи Речі Посполитої, були розглянуті вченим в контексті загальноєвропейської історичної літератури. Монографія Карєєва, пильно спостерігавшого за полемікою між краківською та варшавською школами і взагалі чудово знав стан справ у польській науці, викликала, у свою чергу, живий інтерес та відгуки у поляків. Для дореволюційних російських і польських кіл такого роду були характерні гарна

взаємна інформованість, тісні наукові, а нерідко й особисті контакти, зовсім не виключали глибоких, часом принципових розбіжностей у поглядах [5, с. 190].

Систематизувавши нагромаджені за століття праці як публіцистичного, так і наукового характеру на тему падіння Польщі, але і оцінивши наукову значущість розглянутих праць, зваживши аргументацію сторін, що сперечаються, у підсумку в семи номерах «Журналу Міністерства народної освіти» за 1888 рік з'явилася монографія М. Карєєва ««Падение Польши» в исторической литературе». Праця з максимальною повнотою відобразила сильні і слабкі сторони позитивістської методології [4, с. 36].

У своїй книзі Карєєв підсумовував колосальний матеріал, що стосується того, як в європейській історіографії розглядалася загибель Польської держави та її першопричини. Побудована монографія була досить складно, оскільки авторові доводилося не просто розглядати матеріал з точки зору часової послідовності, але і враховувати національні традиції різномовної літератури питання, не забуваючи також про належність авторів до різних наукових течій та шкіл [4, с. 36 – 37].

Деякі уявлення про хронологічний і просторовий об'єм літератури можна скласти навіть за змістом праці. Три розділи (I, II і VII) присвячувалися відповідно польській публіцистиці XVIII століття, польським історичним творам XIX століття і, нарешті, новітнім працям Ю. Шуйського, М. Бобжинського, Т. Корзона. Глави III та IV були відведені західноєвропейській публіцистиці та історичним творам, а в розділах V і VI розглядалася російська публіцистика і російська історична література питання. Звертає на себе увагу те, що, коли черга доходить до російських праць, з назв глав зникають вирази – «причини занепаду Речі Посполитої», «падіння Речі Посполитої», на зміну їм приходить більше уживане в Росії XIX століття словосполучення – «польське питання», зайвий раз нагадувало про давні рахунки, що пред'являються Польщі її східним сусідом. Концентруючи свою увагу на тих висновках, до яких приходили автори, Карєєв досить докладно резюмував зміст робіт, нерідко вдаючись у деталі, приводячи великі цитати з розглянутих статей і книг [4, с. 37].

Помітно повніше аналітична частина була представлена в заключному, восьмому розділі, де автор продемонстрував зроблені ним «загальні висновки з вивчення літератури з історії падіння Польщі». На першій же сторінці цієї глави Карєєв стверджував: «Главная мысль, проходящая через всю рассмотренную ... литературу, – та, что Польша пала вследствие своей внутренней безурядицы», особливо підкреслюючи: «Историки, как польские, так и иноземные – французы, немцы, русские, – писавшие о падении Речи Посполитой в XIX веке, указывают на то же политическое разложение, как на главную причину того, что Польское государство не могло удержаться в международной борьбе за существование» [12, с. 376].

М. Карєєв цілком поділяв цю ідею, погоджуючись також з тим, що реформа існуючого в Речі Посполитій політичного ладу була життєво необхідна, але тільки, нагадував він, реформа «являлась слишком поздно» [12, с. 379]. Разом з тим, незважаючи на повторюваність такого роду констатації у розглянутих роботах, що, здавалося б, свідчило про близькість вихідних позицій, займаних різними істориками та публіцистами, висновки з цих констатацій вони робили далеко не однакові. Причину таких розбіжностей Карєєв вбачав у різному «понимании того, в чем же заключался корень зла», і відповідно у невідповідності у виборі засобів, «какими нужно было лечиться Речи Посполитой» [12, с. 376 – 377].

Не можливо не помітити, що зводити пошук засобів, необхідних для порятунку Польщі, насамперед до вибору між республікою і спадковою монархією, вбачаючи в виборності короля чи не корінь зла, було з боку Карєєва спрощенням проблеми. Тут досить послатися на фундаментальну монографію Т. Корзона. Безперечно, як не раз підтверджувала практика польської політичного життя XVII – XVIII століть, вибори чергового короля давали сусіднім державам зайвий привід для втручання в справи Речі Посполитої. Не випадково Конституція 3 травня 1791 року передбачила запровадження спадкової монархії [4, с. 38].

Давши, за його власним висловом, «критико-библиографический обзор литературы предмета», автор «Падения Польши...» виклав власне розуміння

основних причин падіння Речі Посполитої. За його словами, «Польша пала потому, что в решительную пору, когда ей нужно было прежде всего являться единым государством с сильным правительством, дабы отстаивать свою независимость, она едва лишь приступала к реформе своего сейма и к созданию у себя настоящего правительства» [12, с. 379]. «Будь в Польше более сильное правительство, которое было бы способно сдерживать эксцессы, подобные явления не имели бы столь катастрофических последствий». Лише у такому випадку, на думку автора монографії, «народные массы не были бы доведены до полного равнодушия к судьбам Речи Посполитой, даже до желания ей скорейшей гибели» [12, с. 380]. Очевидно, що спостереження історіографа були, щонайменше, перебільшені.

Російський історик дорікав «публицистам польским и западным XVIII века и всем вообще нерусским историкм XIX века» у тому, що з багатовікових польсько-російських відносин, у яких, схоже, він не мав сумнівів, «лежал зародыш будущего падения Речи Посполитой», вони розглядали лише пізні часи – починаючи з Петра Великого. У результаті всім цим письменникам, з жалем констатував Карєєв, «совершенно неизвестным оставался весь преведущий спор между Москвою и Литвою, а потом и Польшей за обладание Русью, да и значение этого спора не могло быть вполне оценено» [12, с. 381].

Навіть найсуворіші критики монографії М. Карєєва були змушені звертатися до неї, оскільки аналогічних праць на цю тему просто не було. Таке, можна сказати, монопольне становище вона збереже аж до останньої третини XX століття, коли вийде друком монографія Маріана Серейского «Європа і розділи Польщі». У книзі відомого польського історіографа, були враховані зрушення в науці, що відбулися за минулі десятиліття – після появи книги 1888 року. Серейский, аналізуючи монографію Карєєва, коригував багато з її положень. Віддавши належне своєму російському попереднику, польський історик зазначив, що Карєєв не зумів повною мірою відповідати своєму ж заклику: виступати «во имя исторической истины», і його наукову позицію не можна вважати достатньо логічною і послідовною [4, с. 44].

Серія статей щодо польського питання Карєєва «Польские письма», надрукована в «Русской мысли» (їх було видано вісім, з 1881 – 1884 роки), була написана у варшавський період його діяльності, і відображала погляд російського ліберального історика, на польське питання в Росії XIX століття [17].

М. Карєєв вже в 1901 році, згадуючи свій варшавський період, писав, що він зайнявся історією Польщі, не думаючи на ній спеціалізуватися: «лекции мои об истории Польши были популярны. Книги по польской истории были восприняты благосклонно, некоторые изданы на польском языке» [11, с. 210 – 211]. М. Карєєв писав, що росіяни й поляки мало знали один про одного на початку 80-х років, коли він почав займатися польською проблематикою [13, с. 723].

М. Карєєв стверджував, що він прагнув уникати крайнощів, притаманних націоналістичній точці зору, намагався, наскільки можливо, примирити ворогуючі сторони. «Я всегда был врагом всякой национальной исключительности и розни, всякого квасного патриотизма, шовинизма и всегда мечтал, в духе завета Мицкевича, о времени, «когда народы в великую семью соединятся», всегда в особенности думал о необходимости русско-польского «примирения». Мое политическое поведение в Варшаве определялось этим настроением, а между тем я видел, что в Варшаве русские люди только и делают, что всячески теснят поляков и своей некультурностью позорят русское имя, к чести которого я не мог быть равнодушным на чужбине» [17]. М. Карєєв рішуче протиставляв націоналістичній тенденції наукову роботу історика, стверджуючи, що історична істина, як і всяка інша наукова істина, може бути лише однією для людей усіх національностей [14, с. 102].

Джерела та література:

1. Аржакова Л. К вопросу о так называемом «перевороте в польской историографии» и его восприятии в России / Л. Аржакова. // Вестник Российского Государственного Университета. – 2010. – № 12. – С. 85 – 91

2. Аржакова Л. Опыт польско-русского диалога: Н. И. Кареев, Н. А. Попов, М. Бобжиньский / Л. Аржакова. // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Серия 2: История – 2009. – № 3. – С. 9 – 17.
3. Аржакова Л. Диссидентский вопрос и падение Речи Посполитой (дореволюционная отечественная историография проблемы) / Л. Аржакова // Петербургские славянские и балканские исследования. – 2008, № 1 (3). С.31 – 39.
4. Аржакова Л. Н. И. Кареев и его интерпретация причин падения Речи Посполитой / Л. Аржакова // Вестник Санкт-Петербургского университета Серия 2: История – 2010. – № 3. С. 36 – 44.
5. Аржакова Л. Отечественная полоністика и переодизация ее истории / Л. Аржакова // Вестник Санкт-Петербургского университета Серия 2: История – 2007. – № 3. С. 190 – 200.
6. Аржакова Л., Якубский В. Польский вопрос в русской историографии и публицистике первой трети XIX в. / Л. Аржакова, В. Якубский // *Albo dies notanda lapillo*. Коллеги и ученики Г. Е. Лебедевой. СПб., 2005. С. 173 – 193.
7. Васильев Ю. Феномен «Ecole russe»: теория истории Н. И. Кареева / Ю. Васильев // Исторические науки. Русский мир. Московский гуманитарный университет. – 2010. № 2. С. 124 – 128.
8. Воробьева И. Профессор-славист Нил Александрович Попов: научная, педагогическая и общественная деятельность / И. Воробьева [Монография]; Министерство общего и профессионального образования Российской Федерации Тверской государственный университет. – 1999. 191 с.
9. Дунаева Ю. Идея европейского единства в творчестве Н.И.Кареева / Ю. Дунаева // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 5: История. Реферативный журнал. – 1999. № 1. С. 22 – 37.
10. Е. Л. Польша и поляки при Станиславе Понятовском. 1784 – 1792 / Е. Л. // Вестник Европы. СПб. – 1874. т. 6. С. 5 – 72

11. Кареев Н. Мои отношения к полякам / Н. Кареев // Polonica. Сборник статей по польским делам (1881 – 1905 г.). – СПб. – 1905. С. 208 – 221.
12. Кареев Н. «Падение Польши» в исторической литературе / Н. Кареев – СПб.: Типография В. С. Балашева, – 1888. 407 с.
13. Кареев Н. К вопросу о русско-польских отношениях / Н. Кареев // Право. – СПб. – 1905. – С. 718 – 723.
14. Кареев Н. Мечта и правда о русской науке. (По случайному поводу, но не по случайной причине) / Н. Кареев // Русская мысль. – М., 1884. – Книга 12 ч. 2 – С. 100 – 135
15. Кареев Н. Новейшая польская историография и переворот в ней // Вестник Европы. – 1886. – Книга 12. – С. 535 – 588
16. Кареев Н. Прожитое и пережитое / Н. Кареев / Подгот. Текста и вступа ст. В. П. Золотарева. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1990. – 384с.
17. Кручковский Т. Интерпретация польского вопроса в России Н. И. Кареевым в «польских письмах» / Т. Кручковский // <http://www.elib.grsu.by/katalog/168096-372903.pdf>
18. Попов Н. О важнейших явлениях в польской исторической литературе за прошлый год / Н. Попов // Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества. 1884. №2. С. 22 – 27